

गोपाळराव देअुस्कर एक अभिजात व्यक्तिचित्रकार

जवळजवळ २२-२३ वर्षांपूर्वी पुण्यात एका थोर चित्रकाराचं आगमन झालं होतं. मुंबईतील प्रख्यात 'सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट' मधून शिक्षण संपवून लंडनमधील जगत्विख्यात 'रॉयल अॅकॅडमी ऑफ आर्ट' या संस्थेत अभ्यास करून परत भारतात येऊन संस्थानांमधून राजघराण्यांतील व्यक्तींची चित्रे रंगविण्यात आपला बराचसा काळ व्यतीत झाल्यावर मुंबईत 'व्यावसायिक व्यक्तिचित्रकारा' ची प्रतिष्ठा लाभलेला हा चित्रकार. पुण्यातील टिळक स्मारक मंदिरात लो. टिळकांच्या जीवनावर आधारित ५०' x ७' अशा भव्य आकाराचे भित्तिचित्र रंगविण्यासाठी श्री. जयंतराव टिळक यांनी त्यांना पुण्यात आमंत्रित केलं होतं. हेच ते आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे थोर व्यक्तीचित्रकार श्री. गोपाळराव देअुस्कर!

मी त्या वेळेस माझे पुण्यातील शालेय शिक्षण संपवून मुंबईत सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टमध्ये पेंटिंग शिकत होतो. माझे वडील चित्रकार ग. ना. जाधव यांची मी लहानपणापासून जलरंगातील चित्रे पाहात असतानाच त्यांच्या संग्रहातील श्री. देअुस्कर यांनी जयपूरच्या राणी गायत्रीदेवी यांचे केलेले रंगीत छापील चित्र सतत पाहायचो. ते मला खूप आवडायचे. जे. जे. मध्ये शिकत असताना तैलरंग माध्यमाची श्रेष्ठता हळू हळू लक्षात येत होती. वडिलांचा श्री. देअुस्करांशी परिचय असल्यामुळे त्यांच्याकडे स्केचिंगला जाण्याची संधी मिळाली. मी आणि माझा मित्र सुहास बहुळकर दर शनिवार रविवार त्यांच्याकडे जाऊ लागलो. श्री. देअुस्करांचे भित्तिचित्राचे काम चालू असतानाच त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजसाठी नामवंत व्यक्तींची व्यक्तिचित्रे करण्याचे काम सुरु केले होते. या निमित्ताने ते शेवटपर्यंत पुण्यातच स्थायिक झाले. आम्हीही त्यांच्या हयातीत शेवटपर्यंत त्यांच्याकडे जायचो त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू लक्षात येत गेले. त्यांच्या चित्रांविषयी, तंत्राविषयी बऱ्याच गोष्टी समजल्या.

टिळकांच्या जीवनावरील भित्तिचित्राचे काम चालू झाले त्या वेळेस त्यांनी वयाची साठी ओलांडली होती. या वयातही त्यांची सातत्याने काम करण्याची उमेद, चिकाटी, वेळेत काम पूर्ण करण्याची जिद्द, त्यांची कामामधील कडक शिस्त, काटेकोरपणा खरोखरोच कौतुकास्पद होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंत भारतातील कलाक्षेत्रात अनेक घडामोडी होत गेल्या. भारतीय पारंपारिक चित्रशैलीतून वास्तवादी पाश्चिमात्य चित्रशैली ते आधुनिक चित्रशैली अशा या तांत्रिक आणि वैचारिक बदलांच्या कलाप्रवाहात न अडकता सुरवातीपासून वास्तववादी व्यक्तिचित्रणाचाच ध्यास घेऊन त्यात श्री. देअुस्कर पूर्णपणे रमलेले होते.

त्यांचे भित्तिचित्राचे काम चालू असताना प्रत्यक्ष मॉडेलवरून केलेली रेखाटने पाहायला मिळाली. साध्या वर्तमानपत्रासारख्या कोऱ्या कागदावर ते निळ्या बॉलपेनचा वापर करून त्यात कधी निळी पेन्सिल किंवा काळी पेन्सिल शेडिंगसाठी वापरून स्केचेस करत. मानवी शरीराचा--अॅनाटॉमीचा सखोल अभ्यास असल्यामुळे मनुष्याकृतीच्या नाजूक बारकाव्यांनादेखील ते अगदी सहज सुंदरतेने रेषांत पकडत. त्यांच्या रेखाटनातून त्यांचे रेषेवरील प्रभुत्व लक्षात येई. त्यांच्याकडे स्केचिंग करत असताना ते अधूनमधून स्केच करायचे व मॉडेलला 'ग्रेसफुल पोज' कशी घ्यायची हे सांगत आणि करूनही दाखवत. मॉडेलकडे पाहत असताना त्यातील प्राथमिक ढोबळ आकार शोधून आकारांची सुसंगती कशी ठेवायची, 'अँगल' कसा शोधायचा हे पाहायला मिळे आणि हे सर्व करत असताना मॉडेलची लय, 'ग्रेस' पकडण्याची कला त्यांच्याकडून शिकायला मिळाली.

कधीतरी त्यांच्याकडून ते लंडनमधे असताना, दिवसाचे १२-१२ तास कशा पध्दतीने स्केचिंग करत असत, हेही ऐकायला मिळे.

जे. जे. मधे शिकत असताना श्री. देअुस्कर व्यक्तिचित्रणांची प्रात्यक्षिके दाखविण्यासाठी येत असत. त्यांची काम करण्याची पध्दत इतर चित्रकरांपेक्षा खूपच वेगळी होती. मॉडेलला पोझ देत असताना त्यामधे 'ग्रेस' कशी राहिल इकडे ते लक्ष देत. ब्रशेस नेहमी स्वच्छ असत. पॅलेट पुसण्यासाठी व ब्रश साफ करायला तलम स्वच्छ पांढरा कपडा असे. पॅलेटवर रंग एका विशिष्ट 'लाइट टू डार्क' अशा पद्धतीने काढलेले असत. मॉडेल व झल्ल यांमधे कमीत कमी ७-८ फुटांचे अंतर असे. प्रकाशयोजना डाय्या बाजूने केलेली असे. कॅनव्हासवर काम करण्यापूर्वी काही वेळेस कॅनव्हासला लिन्सीड ऑइल फडक्याने लावून घेत. प्रत्यक्ष पेंटिंगला सुरुवात केल्यावर प्राथमिक रेषांसाठी यलो ऑकर रंगाचा वापर करीत. रंगलेपनाची पद्धत पारदर्शक पातळ रंगापासून अनेक छटा मिळवून 'हाय लाइट' साठी घट्ट रंगलेपन करत. हे सर्व करत असताना कुठल्याही प्रकारची घाईगडबड न करता अत्यंत शिस्तबद्ध पद्धतीने वेळेचे भान ठेवून प्रात्यक्षिक चाले. ठरावीक २५-३० मिनिटांनंतर मॉडेलला विश्रांती देत. प्रत्येक सिटींगमध्ये एक एक भाग पूर्ण करण्याकडे त्यांचा कल असे. कधीही 'मूड' लागला म्हणून मॉडेलला जास्त वेळ बसवून काम केल्याचे आठवत नाही. विद्यार्थिदशेत हे सर्व पाहाताना गंमत वाटे. त्यांची प्रात्याक्षिके म्हणजे त्यांच्या तंत्रशैलीची एक झलक असे.

पुण्यात देअुस्करांच्याकडे जात असताना ते 'व्यावसायिक व्यक्तिचित्रे' कशा पद्धतीने रंगवत हे कधीच दाखवत नसत. परंतु त्यांच्या सहवासात राहिल्यामुळे त्यांनी केलेली व्यक्तिचित्रे पाहायला मिळत. त्यांच्या चित्र काढण्याच्या पद्धतीचे कुतूहल वाटत असे. त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी कामाची पद्धत होती की जी जे. जे. मध्ये आम्ही शिकत असताना कधीच शिकायला मिळाली नव्हती. अर्थात व्यावसायिक व्यक्तिचित्रणाचा प्रकारच वेगळा आहे. यामधे चित्रकारावर एक प्रकारचे बंधन असते. व्यक्तीचा हुबेहुबपणा महत्त्वाचा असतो. परंतु चित्र म्हणून त्यातील कलात्मक मूल्ये जपणे हे एक प्रकारे चित्रकाराचे कसबच असते. व्यक्ती जिवंत असताना समोर बसवून कॅनव्हासवर मोठ्या आकाराचे पूर्णाकृती चित्र रंगवणे हे खरोखरच कौशल्याचे काम आहे. त्यांनी संस्थानामधील राजघराण्यातील व्यक्तींच्या केलेल्या भव्य चित्रांच्या रंगीत छापील नकला किंवा रंगीत पारदर्शिका पाहात असताना त्यांच्या अप्रतिम कामाची कल्पना आल्यावाचून राहत नाही. त्यांच्या सहवासात राहून त्यांनी ही कामे कशा प्रकारे केली असतील हेही समजून चुकले. फर्ग्युसन कॉलेजसाठी केलेल्या व्यक्तिचित्रांपैकी त्यांनी प्रत्यक्ष डॉ. श्रीराम लागू, पु. ल. देशपांडे अशा अनेक थोर व्यक्तींना आपल्या स्टुडिओत समोर बसवून व्यक्तिचित्रे केली आहेत.

एखादी व्यक्ती जिवंत नसेल किंवा मॉडेल म्हणून बसण्यास वेळ नसेल, अशा वेळेस चित्रकाराला छायाचित्राच्या आधारेच चित्र काढण्याशिवाय गत्यंतर नसते. चित्रकाराला हे एक आव्हानच असते. त्यात देअुस्करांची चित्रशैली पाहून एक आश्चर्यच वाटते. फोटोला चौकटी, रेषा वगैरे मारून त्यांनी कॅनव्हासवर कधीच चित्र रेखाटले नाही. फोटोतील व्यक्तीसारखी चेहऱ्याची ठेवण असलेल्या व्यक्तीला शोधून, त्या व्यक्तीला समोर बसवून कॅनव्हासवर चित्र काढत. हा हेड स्टडी असे. नंतरच त्या व्यक्तीचे मोठे चित्र पूर्ण होत असे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे त्यांनी केलेले लो. टिळकांचे २०'x २०' आकारातील तैलरंगातील व्यक्तिचित्र. व्यक्तिचित्राचा हे चित्र एक अप्रतिम नमुना ठरावा. हे चित्र करण्यापूर्वी प्रथम त्यांनी श्री. जयंतराव टिळकांचा 'हेड स्टडी' करून घेतला होता. लो. टिळकांच्या चित्रात चेहऱ्यावरील करारी भाव, भेदक नजर आणि त्रिमित आभास अप्रतिम साधला आहे. या चित्रातील ब्रशचे जोमदार फटकारे, ठाशीव जोरकस रंगलेपन, तजेलदार रंगसंगती चित्र पाहाणाऱ्याला स्तिमित करते.

त्यांच्या आत्मविश्वासाची एक अविस्मरणीय आठवण आजही माझ्या मनात ताजी आहे. त्यांच्या घरी स्केचिंगला जात असताना, त्यांचे रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नरांच्या व्यक्तिचित्रणाचे काम चालू होते. त्यांच्या नेहमीच्या पद्धतीने प्रथम वेगळा हेड स्टडी करून, प्रत्यक्ष मॉडेलवरून कोट वगैरे पूर्ण केला होता. चेहरा फक्त फोटोवरून करून जवळजवळ पूर्ण झाला होता. आम्ही दुसऱ्या दिवशी त्यांच्याकडे गेल्यावर पाहातो तो काय, त्यांनी चित्रातला चेहरा पूर्णपणे खरडून पुसून टाकला होता. कारण काय, तर त्यांना तो आवडला नव्हता. परत तिसऱ्या दिवशी त्याच चित्रात अत्यंत आत्मविश्वासाने त्यांनी एक हुबेहूब चेहरा रंगवला होता. खरोखरच हे किती अवघड कसब आहे हे एक चित्रकारच जाणू शकतो.

देअुस्करांची तैलरंगातील व्यक्तिचित्रे पाहात असताना प्रामुख्याने त्यांच्या चित्रातील मोहक रंगसंगती, रंगाचा तजेलदारपणा, टवटवीतपणा, रंगलेपनाची खास पद्धत, या सर्वांमुळे त्यांची स्वतंत्र अशी खास 'देअुस्कर शैली' ओळखता येते. त्यांनी आपल्या काही चित्रांतून नैसर्गिक पार्श्वभूमीचा सुंदर उपयोग केलेला आढळून येतो. लो. टिळकांच्या चित्रातील उत्तुंग सद्द्याद्रीचा डोंगर, अफाट स्वच्छ आकाश, तसेच आगरकरांच्या चित्रातील पुण्यातील नैसर्गिक टेकडीचा परिसर व पोकळी निर्माण केलेली आढळून येते. चित्रातील प्रत्येक वस्तूचा पोत दाखवणे ही देअुस्करांची खासियत. बालगंधर्वांच्या चित्रातील अंगरखा, पायांतील मखमली जोडे, स्त्रीभूमिकेतील नऊवारी साडी, त्यावरील जरी, गळ्यातील दागिने, हातांचा गुलाबी मऊपणा; बिपीनचंद्र पाल यांचे धोतर, त्यावरील चुण्या; आचार्य अत्रे यांच्या चित्रातील चमकणारे दात अशा कित्येक गोष्टी त्यांनी आपल्या स्वतंत्र शैलीतून वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीने दाखवल्या आहेत. कॅमेऱ्याने काढलेला रंगीत फोटो आणि त्याच व्यक्तीला बसवून कॅनव्हासवर रंगवलेले चित्र यांत जमीन अस्मानाचा फरक आहे हे त्यांची चित्रे पाहत असताना लक्षात आल्यावाचून रहात नाही. त्यांच्या चित्रातील ब्रशचे फटकारे एकमेकांत गुंतत जातात आणि प्रत्येकरी घनता निर्माण करतात. जणू काही एखादा शिल्पकार मातीमधून व्यक्तिशिल्प बनवताना जसा चेहऱ्याच्या उंचसखल भागाप्रमाणे मातीचे थर लावून मोल्डिंग करतो, अगदी त्याच पद्धतीने देअुस्करांनी आपल्या चित्रात द्विमित सपाट पृष्ठभागावर त्रिमित घनाकृतीचा आभास अप्रतिम साधला आहे. त्यांच्या चित्रातील रंगछटा अत्यंत संवेद्य आहेत.

त्यांचा स्टूडिओ नेहमी स्वच्छ असे. चित्रे नीट ठेवण्यासाठी खास करून घेतलेल्या लाकडी रॅक्स असत. डाव्या बाजूने प्रकाशयोजना करण्यासाठी खिडकीच्या वर चार ट्यूबलाइट्स लावलेल्या होत्या. इझल आणि मॉडेलची बसण्याची जागा यांमध्ये ठरावीक अंतर असे. देअुस्करांनी आयुष्यभर सातत्याने व्यावसायिक व्यक्तिचित्रणे करत असताना, आपण काढलेले चित्र पाहणाऱ्याला हुबेहूब त्या व्यक्तीचेच आहे असे वाटले तरी त्यात नुसताच छयाचित्रात्मक हुबेहूबपणा न आणता रंगसंगती, रंगालेपन, पोत, रचना, पार्श्वभूमी इत्यादी घटकांतून कलात्मक मूल्ये सहज व स्वाभाविकपणे प्रत्ययाला आणून देण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. त्यांची काढलेली व रंगवलेली व्यक्तिचित्रे ही कलात्मक तर आहेतच, पण चित्रकलेच्या विद्यार्थ्यांना ती खास अभ्यासण्याजोगीही आहेत. कलेचा प्रत्यक्षानुभव घेणे आणि सौंदर्याचा आनंद भोगणे हा एक अपूर्व अनुभव असतो. गोपाळराव देअुस्करांची व्यक्तिचित्रे त्याची खरीखुरी साक्ष पटवतात.